

Prof. dr hab. Marek Dziekan
Uniwersytet Łódzki

Działalność przekładowa w „Domu Mądrości” (Bajt al-Hikma) w Bagdadzie

1. Wprowadzenie. Islam pojawił się na Półwyspie Arabskim w pierwszej połowie VII w. naszej ery jako Boskie objawienie przekazane za pośrednictwem anioła Gabriela Prorokowi Muhammadowi, znanemu w Europie jako Mahomet. Obok objawionej księgi, Koranu, największe znaczenie dla rozwoju cywilizacji muzułmańskiej miały wypowiedzi Muhammada zapisane w formie hadisów (ar. ‘opowiadanie, opowieść’) tworzących *sunnę*, ‘tradycję Proroka’. Wśród hadisów najczęściej wskazuje się na kilka, które miały mieć szczególne znaczenie dla rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej. Pierwszy to “wiedzy szukaj choćby w Chinach”, drugi zaś: “atrament uczonych mężów jest cenniejszy od krwi męczenników”.

Dla równowagi tradycja zachodnia stworzyła mit, mający ukazać arabsko-muzułmańskich zdobywców Egiptu jako kompletnych ignorantów i barbarzyńców. Oto dowódca arabski, Amr Ibn al-As, zdobywając w 641 r. Aleksandrię miał spalić słynną Bibliotekę Aleksandryjską, twierdząc, że cała wiedza zawarta jest w Koranie, dlatego inne księgi na nic się nie zdadzą. W rzeczywistości Biblioteka spłonęła dużo wcześniej, bo podczas oblężenia miasta przez Juliusza Cezara na przełomie 47 i 48 r. p.n.e. oraz w 391 r. n.e. w czasie walk z chrześcijanami.

2. Etapy rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej. Arabowie i ludy, które już przynajmniej od początku VIII w. współtworzyły arabsko-muzułmański korpus wiedzy, postępując zgodnie z przytoczonymi wyżej maksymami rozwijali swoją wiedzę we wszystkich dziedzinach – dotyczyło to zarówno tzw. „nauk muzułmańskich”, a więc tych, które wiązały się ze studiami nad Koranem i sunną (teologia, prawo, gramatyka, leksykografia, nauki o literaturze), jak i rozmaitych innych nauk humanistycznych i przyrodniczych, które w kontekście tego podziału należałoby nazwać „świeckimi”.¹ Wśród

¹ Podział tych nauk por. J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa-Kraków 1993, s. 317-318.

tych ostatnich ważne miejsce zajmowała filozofia, a właściwie jeden z jej nurtów, zwany „falsafa”. Podkreślam tu stwierdzenie, że jest to jeden z nurtów filozofii muzułmańskiej. Często bowiem w zachodnich rozważaniach o filozofii arabsko-muzułmańskiej pomija się ogromny dorobek drugiego nurtu, związanego z *kalamem* czyli teologią spekulatywną.

Pierwszy etap rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej, sięgający roku 750 n.e. to czas zapoznawania się z dorobkiem wcześniejszych cywilizacji, których tereny w wyniku podbojów zajęli muzułmanie. Okres ten obejmuje panowanie tzw. kalifów sprawiedliwych (632-661) i Umajjadów (661-750, tzw. „kalifat damasceński”). Arabowie, prości beduini z pustyni Półwyspu Arabskiego z pomocą zdecydowanie lepiej wtedy wykształconych Persów i Syryjczyków zapoznawali się z dorobkiem naukowym Bizancjum i starożytnej Persji, a za jej pośrednictwem także nauki indyjskiej. Arabowie przejęli istniejące na Bliskim Wschodzie tradycje i instytucje naukowe. „To przez Bizancjum zapoznawali się muzułmanie z Platonem i Arystotelesem, tłumacząc ich i z kolei przekazując umysłowości zachodniej. [...] Ostatni wielcy myśliciele starożytni byli zarazem inicjatorami żywiołowego rozwoju myśli spekulatywnej w społeczeństwie arabsko-muzułmańskim”.² Janusz Danecki dodaje: „Całe bogactwo hellenizmu przechodzi w ręce Arabów, by jeszcze w tym samym wieku stać się podstawą rozwoju ich rodzimej nauki, która pełną garścią czerpała z osiągnięć poprzedników”.³

Wśród najważniejszych instytucji naukowych, które w znacznym stopniu stały się wzorem dla nauki arabskiej była perska akademia w Dżundiszapurze⁴, która powstała jeszcze przed najazdem arabskim, słynna przede wszystkim ze swego dorobku w dziedzinie medycyny. Ważnym centrum naukowym tamtych czasów było także północnomezopotamskie miasto Harran. Ośrodek w Harranie związany był z pogańskim pseudo-sabeizmem⁵ i pielęgnował tam tradycje nauki greckiej.

Drugi etap rozwoju nauki arabskiej, obejmujący pierwszy okres panowania Abbasydów (750-900) charakteryzował się niezwykle intensywną działalnością tłumaczeniową głównie z języków syryjskiego, greckiego i średnioperskiego (pahlawi). Działalność ta prowadzona była przede wszystkim w instytucjach nazywanych akademiami muzułmańskimi. To w tym

² A. Bieniek, *Starożytność w myśli arabskiej*, Kraków 2003, s. 16-17; por. także J. Legowicz, *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1986, s. 18; Z. Kuksewicz, *Zarys filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1982, s. 427 i nast.

³ J. Danecki, *Literatura i kultura w imperium kalifów. Studium twórczości adabowej Al-Mubarrada*, Warszawa 1982, s. 33.

⁴ Por. hasło *Gondēshāpūr*, w: *The Encyclopedia of Islam*, CD-ROM Edition v.1.1 /dalej: EI/, t. II, s. 1119b. „Tłumaczono tam dzieła greckie Hipokratesa i Galena. Akademia przetrzymała burze wojenne i nie tylko nie upadła po inwazji arabskiej, ale jej znaczenie wzrosło w drugiej połowie VIII w.” (J. Bielawski, *Książka w świecie islamu*, Wrocław 1961, s. 315).

właśnie czasie teoretycy i historycy nauki wprowadzili wspomniany wyżej podział nauk na muzułmańskie i świeckie.

Kolejne etapy rozwojowe to czasy oryginalnej twórczości naukowej (od 900 do ok. 1100) i wreszcie okres dekadencji nauki arabsko-muzułmańskiej – od ok. 1100 do ok. 1258, czyli do upadku Bagdadu. W niniejszej prezentacji chciałbym skupić się na okresie drugim, nazywanym w historii cywilizacji arabsko-muzułmańskiej „epoką tłumaczeń” – dosłownie zaś „ruchem tłumaczeniowym” – arab. *harakat at-tardżama*.⁶

3. Przekład w kulturze islamu. Zaskakiwać może Europejczyka fakt, że już w IX w. pojawiły się w piśmiennictwie arabskim pierwsze rozważania na temat sensu i jakości przekładu. Świadczy to o tym, że przekłady starożytnych dzieł nie były dziełem przypadkowym, lecz przemyślanym, a także o tym, że przekład już wtedy traktowany był jako zajęcie poważne i wymagające specjalnych predyspozycji. Pisze o tym słynny arabski uczyony z Al-Basry, Al-Dżahiz (zm. 867) w pracy *Kitab al-hajawan* („Księga zwierząt”). Oto dwa fragmenty jego rozważań:

3.1. Wartość przekładu

Tłumacz nigdy nie odda tego, co powiedział mędrzec⁷ ze wszystkimi szczegółami znaczeń, sposobem jego rozumowania, ścisłością skrótów myślowych i wewnętrznymi ograniczeniami. Nie będzie w stanie podołać zadaniom wyznaczonym pośrednikowi. Jakże będzie on w stanie oddać różnorodność odcieni znaczeniowych w całym ich bogactwie? Musi posiadać szeroką wiedzę o owych znaczeniach, ich stosowalności oraz wykorzystaniu ich szaty słownej oraz o subtelnościach ich wyjaśniania na miarę autora danego dzieła.

⁵ Byli to tzw. „sabejczycy harrańscy”, pogańscy czciciele gwiazd; sekta zanikła w XIII w.

⁶ Obszernym omówieniem tego okresu jest książka Raszida Hamida Hasana al-Dżamilego *Harakat at-tardżama fi al-maszrik al-islami fi al-karnajn as-salis wa-ar-rabi li-al-hidżra* [„Ruch tłumaczeniowy na wschodzie muzułmańskim w trzecim i czwartym wieku od hidżry”], Trypolis 1982; por. także A. Bieniek, *Epoka tłumaczeń – rola świata arabskiego w dziele zachowania dorobku starożytności*, w: *Między oryginałem a przekładem V*, Kraków 1999, s. 25-43; D. Gutas i in., hasło *Tardjama*, w: EI, t. X, s. 224a; wiele informacji dotyczących tego aspektu rozwoju nauki w islamie zawiera *Historia nauki arabskiej* pod red. R. Rasheda i R. Morelona, t. I, Warszawa 2000, t. II, Warszawa 2002 – dotyczy ona jednak tylko nauk ścisłych.

⁷ S. Jackson przełożył określenie Al-Dżahiza „al-hakim” jako „Arystoteles”, por. tenże, *Al-Jiāhiz on translation*, „Alif” 1984, Spring, no. 4, s. 102.

A kiedyż byli (niech Bóg ma ich w opiece) Ibn al-Bitrik⁸, Ibn Na'ima⁹, Abu Kurra¹⁰, Ibn Fahr, Ibn Wahili czy Ibn al-Mukaffa¹¹ równi Arystotelesowi? Albo czyż Chalid¹² może się równać z Platonem?

3.2. Obowiązki tłumacza

Konieczne jest, aby wymowność tłumacza tkwiła w samej duszy przekładu, a wiedza jego musi być bardzo szeroka. Powinien znać wyśmienicie zarówno język przekładu, jak i oryginału, a znajomość jednego musi być tak dobra, jak i drugiego.

Jeśli usłyszymy, jak mówi w obu językach, możemy się przekonać, że uchybił jednemu z nich. Wynika to z faktu, że każdy z języków przyciąga drugi, przejmuje coś, a w czymś jest mu przeciwny. Jakże więc tłumacz może być jednakowym znawcą jednego i drugiego, jak gdyby to był jeden język? Posiada przecież jedna siłę, a gdy mówi w jednym z nich, siła ta rozpadnie się na dwoje. Jeśli zaś zna więcej niż dwa języki, analogicznie będzie wyglądała sprawa z przekładem na wszystkie te języki. Im zakres wiedzy, jakiej dotyczy tłumaczenie jest węższy, im mniej istnieje specjalistów w tym zakresie, tym prędzej tłumacz może się pomylić. I chyba nie znajdziesz ani jednego tłumacza, który skonsultowałby się z którymś z tych specjalistów.¹³

*

Arabski uczonego porusza zatem wszystkie problemy ważne dla współczesnej translatologii, takie, jak m. in. kompetencja bilingwalna i bikulturowa, kompetencja tłumaczeniowa, kompetencja w zakresie wiedzy, której dotyczy przekładany tekst i kompetencja terminologiczna. Wymagania Al-Dżahiza pokrywają się całkowicie z wymaganiami, jakie stawia przed tłumaczem współczesna translatologia.¹⁴

⁸ Abu Jahja Ibn al-Bitrik, zm. pomiędzy 796 a 806, tłumacz z języka greckiego. Przypisuje się mu przekłady dzieł Galena, Hipokratesa, Ptolemeusza i Euklidesa.

⁹ Ibn Na'ima - tłumacz m. in. Arystotelesa.

¹⁰ Teodor Abu Kurra, zm. 820, znany pisarz chrześcijański i tłumacz. Być może chodzi tu jednak o słynniejszego jako tłumacz Sabita Ibn Kurrę (827-901), który przełożył wiele dzieł greckich, m. in. Archimedes a i Euklidesa, o czym świadczyć odwołanie do niego w następnym, nie przytaczanym tu fragmencie.

¹¹ Abd Allah Ibn al-Mukaffa, zm. 759, tłumacz z języka średnioperskiego.

¹² Chalid Ibn Jazid Ibn Mu'awija, zm. 704, orator i poeta, według tradycji pierwszy tłumacz dzieł greckich z dziedziny astronomii, medycyny i chemii.

¹³ Por. przekład wszystkich fragmentów oraz komentarz: M.M. Dziekan, *Al-Ġāhiz i translatologia; Al-Jiāhiz o przekładzie*, „Studia Arabistyczne i Islamistyczne” 2, Warszawa 1994.

¹⁴ Szerzej na ten temat por. M.M. Dziekan, dz. cyt. O wymaganiach wobec tłumacza por. np. *Tezaurus terminologii translatologicznej*, Warszawa 1993, hasło *Kompetencja* i nast.; G. Ojcewicz, *Podstawy translatoryki*, Gdańsk 1991, s. 13-34; J. Pieńkos, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993, s. 409-418.

Jeśli założyć, że przynajmniej najwybitniejsi arabscy tłumacze mieli świadomość odpowiedzialności, jaka przed nimi stoi, możemy być pewni, że przekłady te stały na najwyższym możliwym poziomie.

4. Bajt al-Hikma. Najważniejszym ośrodkiem tłumaczeniowym w IX i X w. na Bliskim Wschodzie była pierwsza i być może najważniejsza z klasycznych akademii arabskich, założony w 830 r. przez kalifa abbasydzkiego Al-Mamuna (panował 813-833) w Bagdadzie „Dom Mądrości”, po arabsku Bajt al-Hikma¹⁵. Na powstanie tej akademii prawdopodobnie miała wpływ tradycja wspomnianej akademii w Dżundiszapurze, która w tym okresie praktycznie już nie istniała. Uczony encyklopedysta arabski z przełomu XIV i XV w. Al-Kalkaszandi pisał w dziele *Subh al-asza*: „Mówią, że trzy są największe biblioteki w świecie islamu. Jedną z nich to biblioteka kalifów abbasydzkich w Bagdadzie. Była w niej niezliczona, ogromna liczba książek o nieocenionej wartości.”¹⁶ „Najważniejszym jej zadaniem było tłumaczenie dzieł filozoficznych i naukowych z greckich oryginałów, które, zgodnie z tradycją, zostały przywiezione przez delegację wysłaną przez kalifa, aby przywiozła je z Ar-Rumu czyli z Bizancjum.”¹⁷ Opowiadają o tym następujące przekazy: „Z wyspy Cypr przywieziono al-Ma'mūnowi książki filozofów, ponieważ al-Ma'mūn, zawierając zawieszenie broni z władcą tej wyspy, zażądał od niego biblioteki z książkami greckimi. [...] Al-Ma'mūn prowadził [...] korespondencję z władcą Ar-Rūmu. W niej poprosił o pozwolenie zabrania wybranych dzieł zgromadzonych w państwie Ar-Rūm. Po pewnym wahaniu król zgodził się. Al-Ma'mūn zebrał grupę uczonych [...]. Wzięli oni to, co znaleźli i wybrali”.¹⁸ Swoją drogą zadziwiające, że kwestie pokoju uzależnione były w jakiejś mierze od rekompensaty w postaci książek – taki poziom świadomości wagi wiedzy przed wiekiem XX wykazał jeszcze chyba tylko Napoleon w czasie wyprawy do Egiptu.¹⁹

Akademia nie została jednak w rzeczywistości stworzona jednym pociągnięciem. Już wcześniej, za panowania ojca Al-Mamuna, Haruna ar-Raszida, tworzona była biblioteka, nazywana Chizanat al-Hikma (Skarbnica [ksiąg] Mądrości), która posłużyła za podstawę dla Bajt al-Hikma. „Niemniej funkcja akademii bagdadzkiej za każdego z tych kalifów była inna.

¹⁵ Na temat działalności akademii por.: M.-G. Balty-Guesdon, *Le Bayt al-Hikma de Bagdad*, „Arabica” 1992, nr 39, s. 131-150; Y. Eche, *Les bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Égypte au moyen âge*, Damas 1967, s. 9-85; D. Sourdel, *Bayt al-Hikma*, w: EI, t. I, s. 1141a; J. Bielawski, dz. cyt., s. 314-317; Al-Dżamili, dz. cyt., s. 205-220.

¹⁶ Al-Kalkaszandi, *Subh al-asza fi sina'at al-insza* [„Poranek krótkowidza czyli o sztuce pisania”], Kair 1963, t. I, s. 466.

¹⁷ D. Sourdel, dz. cyt.

¹⁸ J. Danecki, dz. cyt., s. 32.

¹⁹ Por. choćby R. Solé, *Uczeni Bonapartego*, Warszawa 2001.

W czasach Haruna ar-Raszida była to biblioteka prywatna władcy. Natomiast za Al-Mamuna stała się rzeczywistą akademią finansującą działalność wielu uczonych z całego świata islamu.²⁰ W szczytowym okresie swojego rozwoju, w IX w., instytucja ta obejmowała bibliotekę liczącą z pewnością ponad 400 tys. rękopisów²¹, obserwatorium astronomiczne, dział kopiowania oraz – najważniejszy dla nas - instytut zajmujący się tłumaczeniem prac greckich filozofów i uczonych na język arabski. Podstawą naukowej działalności akademii był mecenat – zarówno kalifa, jak i zasłużonego dla tej instytucji rodu Banu Musa²². Za czasów Al-Mamuna biblioteka nie była zbierana przypadkowo. Decydował o niej „specjalny komitet powołany przez Al-Mamuna. W jego skład wchodził zarówno uczeni, jak i sami tłumacze”.²³ Najprawdopodobniej książki w bibliotece były poklasyfikowane według języków, a na czele każdego oddziału stał opiekun.²⁴ Pierwszym dyrektorem (*sahib*) Akademii został Sahl Ibn Harun²⁵, stanowisko to piastowali także prawdopodobnie m. in. Hunajn Ibn Ishak i Jahja Ibn Masawajh²⁶. Bajt al-Hikma skupiał najwybitniejszych przedstawicieli nauki z całego świata muzułmańskiego.²⁷ Do najwybitniejszych uczonych tego czasu związanych z akademią należy np. pochodzący z Azji Środkowej matematyk Al-Chuwarizmi (ok. 780-ok. 850). W Bajt al-Hikma pielęgnowano przede wszystkim nauki „obce”, filozofię i nauki ścisłe. Prowadzono także badania w dziedzinie nauk „muzułmańskich”, ale zdecydowanie były one na dalszym planie. Już pod koniec IX w. Bajt al-Hikma dni największej chwały miał za sobą, ale ostatecznie akademia została zniszczona i spalona przez mongolskie wojska pod wodzą Hulagu podczas zdobycia Bagdadu w 1258 r., kiedy to Tygrys miał zabarwić się na niebiesko od atramentu wrzuconych do rzeki zbiorów biblioteki Al-Mamuna. „Zniknęła biblioteka wraz ze swoją zawartością i zniknęły wszelkie po niej ślady” – pisze Al-Kalkaszandi.²⁸

²⁰ M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., s. 131-135; J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 176.

²¹ Takiej wielkości bibliotekę udało się ponoć skompletować wybitnemu uczonemu Nasir ad-Dinowi at-Tusiemu z łupów zdobywców (J. Bielawski, dz. cyt., s. 317).

²² Szeroko ich działalność omówiona została przez Al-Dżamilego, dz. cyt., s. 147-156.

²³ J. Danecki, *Literatura...*, tamże.

²⁴ Al-Dżamili, dz. cyt., s. 210.

²⁵ Sahl Ibn Harun, zm. 830, był uczonym, tłumaczem i poetą pochodzenia perskiego; por. Balty-Guesdon, dz. cyt., s. 142-143.

²⁶ Chronologię trudno tu ustalić, ponieważ różni uczeni sprawowali pieczę nad różnymi częściami Bajt al-Hikma, co zazwyczaj nie jest uwzględnione w przekazach, można więc np. dojść do wniosku, że było kilku dyrektorów Bajt al-Hikma w jednym czasie. Stąd rozbieżne informacje na ten temat w większości przeprowadza M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., s. 142-146.

²⁷ J. Danecki, *Arabowie*, s. 176.

²⁸ Al-Kalkaszandi, dz. cyt.

5. Przekładowa działalność Bajt al-Hikma. Działalność przekładowa w Bajt al-Hikma, była zorganizowana w sposób systematyczny. Wszystkim kierował sekretarz tłumaczeń (*amin ala at-tardżama*), który rozdziałł zadania wśród tłumaczy. Następnie, najprawdopodobniej, przekłady były opracowywane przez redaktorów (*katib*). Na końcu do pracy przystępowali korektorzy, którzy poprawiali teksty z punktu widzenia poprawności języka.²⁹ Czasem istniejące przekłady poddawane były później rewizji przez innych tłumaczy, w związku z czym mogą funkcjonować w świecie islamu rozmaite przekłady tych samych dzieł greckich. Nie należy ich jednak traktować jako przekładów alternatywnych, lecz jako kolejne, ulepszone ich wersje.

„Pod patronatem abbasydzkich kalifów – pisze J. Hauziński - pracowały dwie grupy tłumaczy – nestoriańska, której przewodził Hunajn Ibn Ishak [...] i sabejska – kierowana przez również sławnego Sabita Ibn Kurrę [...]. O ile nestorianie tłumaczyli głównie greckie piśmiennictwo filozoficzne i medyczne, o tyle sabejczycy z Harranu [...] zajmowali się przekładaniem dzieł matematycznych i astronomicznych. Syryjscy tłumacze, a tymi byli zarówno nestorianie ze szkoły Hunajna Ibn Ishaka, jak i sabejczycy z Harranu, przekładali najpierw grekę na język syryjski [...], a później korzystając z pomocy rdzennych Arabów dokonywali przekładu na arabski.”³⁰ W związku z tym czasem mówi się o tzw. „hellenizmie syryjskim” w historii kultury i nauki arabsko-muzułmańskiej.

Arabski badacz Raszid al-Dżamili, podkreślając rolę chrześcijan w działalności Bajt al-Hikma wskazuje na tolerancję religijną, jaką charakteryzował się Bagdad w okresie swojego największego rozkwitu.³¹ W działalności przekładowej Bajt al-Hikma brali udział przedstawiciele wszystkich chyba nacji i religii wielkiego imperium Abbasydów – Arabowie, Persowie, Żydzi, Syryjczycy i Grecy, chrześcijanie rozmaitych obrządków i muzułmanie. W akademii tłumaczono z rozmaitych języków, ale główny korpus przekładów dokonywany był z języka greckiego, którego znajomość posiadali chrześcijanie z terenów Syrii i Mezopotamii oraz sabejczycy.

Najwybitniejsi przedstawiciele ruchu przekładowego³² związani z Bajt al-Hikma i najbliższymi kręgami akademii to m. in. Hunajn Ibn Ishak, Al-Kindi, Sabit Ibn Kurra, Ishak

²⁹ Y. Eche, dz. cyt., s. 32; M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., s. 137.

³⁰ J. Hauziński, dz. cyt., s. 314.

³¹ Al-Dżamili, dz. cyt., s. 210.

³² Pomijam tu tłumaczy z perskiego, z których najwybitniejszy był Umar Ibn al-Farchan at-Tabari (por. Al-Dżamili, dz. cyt., s. 273-276).

Ibn Hunajn, Hubajsz Ibn al-Hasan oraz Kusta Ibn Luka, których postaci i dorobek chciałbym krótko przedstawić.³³

Hunajn Ibn Ishak (809-873) zw. Johannitus³⁴, to jeden z najwybitniejszych tłumaczy w dziejach cywilizacji arabsko-muzułmańskiej, stał na czele szkoły nestoriańskiej. Uczony muzulmański Ibn Al-Kifti (zm. 1248) określił go jako „źródło wiedzy i kopalnię cnoty”. Według Ibn Abi Usajbi’y (zm. 1270) znał cztery języki; arabski, syriacki, grecki i perski³⁵. Był chrześcijaninem wywodzącym się z Al-Hiry, nieistniejącego już dziś miasta w okolicach An-Nadżafu. Początkowo parał się medycyną, stąd w jego późniejszej działalności przekładowej ta tematyka zajmowała ważne miejsce. Po powstaniu Bajt al-Hikma został szefem działu tłumaczeń, gdzie blisko z nim współpracowali m. in. jego syn Ishak i bratanek Hubajsz Ibn al-Hasan. Wśród studentów i asystentów byli także Isa Ibn Jahja oraz Musa Ibn Chalid, którzy prawdopodobnie są rzeczywistymi autorami niektórych przekładów przypisywanych ich mistrzowi. Ibn Abi Usajbi’a wspomina także o niejakim Al-Azraku, który był „redaktorem” Hunajna.³⁶ Hunajn dokonywał zazwyczaj przekładów z greckiego na syriacki, a jego współpracownicy tłumaczyli dopiero te teksty na arabski. Przypisuje się Hunajnowi ponad 100 przekładów, w tym: *Państwo (As-Sijasa)* Platona, *Kategorie (Makulat)*, *Fizykę (Tabi’ijjat)* i *Magna Moralia (Chulkijjat)*, *Analitiki pierwsze (Analutika al-awwal)*, *Analitiki wtóre (Analutika as-sani)* Arystotelesa, a także fragmenty popularnych *Listów Arystotelesa do Aleksandra*, których inną, pełną wersję arabską odkrył i udostępnił Europie prof. Józef Bielawski³⁷. Wraz ze swoim uczniem Stefanem, synem Bazileusa (Istifan Ibn Basil) przetłumaczył także *De Materia Medica (Kitab al-hasza’isz)* Dioskurydesa³⁸. Ważnym działem jego pracy były przekłady dzieł Galena oraz Hipokratesa, uważany jest także za tłumacza *Starego Testamentu* na arabski, ale wersja ta, przełożona z *Septuaginty*, nie zachowała się.

³³ Krótko (zm. 833) związany był z Bajt al-Hikma Al-Hadżdżadż Ibn Matar, tłumacz m. in. *Almagestu* i dzieł Euklidesa; brał on udział w zbieraniu książek dla biblioteki Haruna ar-Raszida (por. Eche, dz. cyt., s. 33).

³⁴ A. Bieniek, dz. cyt., s. 22-24; Al-Dżamili, dz. cyt., s. 225-249; Ph. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, s. 258-259; G. Strothmaier, *Hunayn b. Ishāk al-‘Ibādī*, w: EI, t. III, s. 378b.

³⁵ Ibn Abi Usajbi’a, *Ujun al-anba fi tabakat al-atibba* [„Źródła wiadomości o klasach lekarzy”], Bejrut 1981, t. I., s. 171.

³⁶ Ibn Abi Usajbi’a, dz. cyt., cz. I, s. 187, Y. Eche, dz. cyt., s. 32.

³⁷ *Lettre d’Aristote à Alexandre sur la politique envers les cités*. Texte arabe établit et traduit par Józef Bielawski. Commentaire de Marian Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; J. Bielawski, *List Arystotelesa do Aleksandra Wielkiego o polityce (zachowany w wersji arabskiej)*, „Przegląd Humanistyczny” 1984, nr 4, s. 1-8.

³⁸ Hūšang A’lam, *The Arabic Translation of Dioscorides’ De Materia Medica by Mihrān B. Mansūr in Comparison with the Older Translation by Stephanos and Hunayn B. Ishāq*, in: *Proceedings of the Arabic and Islamic Sections of the 35th International Congress of Asian and African Studies (ICANAS). Part One. Linguistics, Literature, History* (“The Arabist. Budapest Studies in Arabic” 19-20), red. K. Devenyi and T. Ivanyi, Budapest 1998, s. 123-130.

Abu Jusuf Ibn Ishak al-Kindi, znany w Europie jako Alkindus (ok. 803-ok. 872) to jeden z najwybitniejszych filozofów arabskich, zwany *Fajlasuf al-Arab* (Filozof Arabów)³⁹. Wywodził się ze znanego już od czasów staroarabskich plemienia Al-Kinda. Oprócz filozofii zajmował się matematyką, geometrią, astronomią i muzyką, był także związany z racjonalistycznym prądem w teologii muzułmańskiej, mutazylizmem. Jako mutazylyta był prześladowany za następcy kalifa Al-Mamuna, Al-Mutawakkila – cała jego biblioteka została zniszczona, dlatego niewielka tylko część jego dorobku zachowała się do naszych czasów, jeszcze w ostatnich dziesięcioleciach odkrywano nieznane jego dzieła. Dorobek Al-Kindiego jako uczonego pozostaje poza moim zainteresowaniem w tym opracowaniu, był bowiem Al-Kindi jednym z najważniejszych tłumaczy z kręgu Bajt al-Hikma. Znał grecki, a także prawdopodobnie sanskryt, syriacki i perski.⁴⁰ Wśród myślicieli greckich preferował przede wszystkim Arystotelesa i Ptolemeusza, których także komentował. Niestety, nie mamy żadnych konkretnych wskazówek co do dzieł przełożonych przez filozofa, wiadomo natomiast, że przeprowadzał liczne weryfikacje istniejących przekładów. Weryfikacja dotyczyła głównie tworzenia arabskiej terminologii dla rozmaitych dziedzin nauki.⁴¹ Jednym z dzieł znanych z tytułu, które zostały przez niego przetłumaczone, albo przynajmniej zredagowane, jest *Teologia pseudo-Arystotelesa*.⁴² Poza tym był z pewnością współautorem przekładu arystotelesowej *Metafizyki*.

Ishak Ibn Hunajn (zm. 911)⁴³ wykształcony został przez swego ojca. Znał doskonale arabski, perski, syriacki i grecki, przy czym przewyższał swego ojca znajomością arabszczyzny. Ishak w swojej pracy translatorskiej koncentrował się przede wszystkim na filozofii greckiej. Szczególnym zainteresowaniem darzył Ishak Arystotelesa, którego dzieła także komentował (znany jest np. jego komentarz do *Kategorii*). Przetłumaczył m. in. *Analityki pierwsze*, *Analityki wtóre*, *Topika (Al-Džadal)*, *Retorykę (Al-Chitaba)*, *O Duszy (Kitab an-nafs)*, *Etykę (Al-Achlak)*. Tłumaczył także prace Platona, Mikołaja z Damaszku, Aleksandra z Afrodyzji, Porfiriusza i Proklosa, dzieła astronomiczne i matematyczne Euklidesa i Archimedesza, Teodozjusza z Bitynii i Ptolemeusza. Mniej zajmował się medycyną, ale i tak przełożył kilka dzieł Galena.

³⁹ Por. J. Jolivet, R. Rashed, *Al-Kindī*, w: EI, t. V, s. 122a; Ibn Abi Usajbi'a, dz. cyt., cz. I, s. 178-190; Al-Dżamili, s. 249-263; J. Bielawski, *Kindi (al-)*, w: *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 279-280; C.E. Butterworth, *Al-Kindī*, w: P.P. McGreal (red.), *Wielcy myśliciele Wschodu*, Warszawa 1997, s. 558-566.

⁴⁰ Al-Dżamili, dz. cyt., s. 249-250.

⁴¹ Tamże, s. 251-252.

⁴² J. Bielawski, *Kindi (al-)*, dz. cyt., s. 279.

⁴³ G. Strothmaier, *Ishāk Ibn Hunayn*, w: EI, t. IV, s. 110a; Al-Dżamili, dz. cyt., s. 276-283.

Hubajsz Ibn al-Hasan al-Asam, którego daty narodzin i śmierci nie są znane, był także uczniem Hunajna Ibn Ishaka, często tłumaczył na arabski teksty przetłumaczone przez Hunajna na syriacki z greki, dlatego część dzieł przypisywanych Hunajnowi to prawdopodobnie przekłady Hubajsza. Tłumaczył dzieła Euklidesa, Galena, Hipokratesa, Archimedesza i Apoloniusza, spod jego pióra wyszły także przekłady *Państwa* i *Timajosa* Platona, niektórych prac Arystotelesa, dokonał także przekładu *Starego Testamentu*. Jak widać z tytułów, są to po części te same dzieła, które przypisywane są Hunajnowi, czego przyczyny zostały powyżej wyjaśnione. Poza tłumaczeniami Hubajsz zajmował się także medycyną.⁴⁴

Sabit Ibn Kurra al-Harrani (836-900)⁴⁵ był głównym przedstawicielem szkoły „sabejskiej” działającej przy Bajt al-Hikma. Współpracowali z nim liczni uczniowie i właśnie tej grupie tłumaczy przypisuje się przekład większości greckich dzieł z dziedziny matematyki i astronomii, w tym np. Archimedesza *O kuli i walcu*, księgi V-VIII dzieła *Conica* (*Al-Machrutat*) Apoloniusza z Pergii, *Wstęp do arytmetyki* Nikomachusa z Gerazy. Sabit dokonywał także rewizji istniejących już przekładów, np. *Elementów* (*Al-Usul fi al-handasa*) Euklidesa i *Almagestu* Ptolemeusza. Podobnie, jak Hunajn, Sabit sam także był uczonym – specjalizował się w astronomii i matematyce. Translatorskie dzieło Sabita kontynuowali jego syn Sinan, wnukowie Sabit i Ibrahim oraz prawnuk Abu al-Faradž.

Kusta Ibn Luka (zm. ok. 913)⁴⁶ pochodził z Balabakku, znał doskonale grecki, syriacki i arabski. Znany był jako tłumacz dzieł Arystotelesa oraz wybitny uczyony o wszechstronnych zainteresowaniach: zajmował się medycyną, filozofią, matematyką i muzyką. Wśród przekładów Kusty wspomnieć warto również *Mechanikę* Herona z Aleksandrii, która zachowała się tylko w wersji arabskiej, komentarz do *Fizyki* Jana Filopona, komentarz do *Fizyki* Aleksandra z Arfodyzji, a także prace pseudo-Plutarcha. Tłumaczył także prace Diofantosa, Autolikosa, Hypsiklesa, Arystarcha.

*

To tylko kilka najznacniejszych nazwisk związanych z drugim okresem rozwoju nauki arabskiej i ruchem tłumaczeniowym. Widać, że tą drogą wiele dzieł filozofów i uczonych starożytnej Grecji przetrwało do naszych czasów. Wyteżona praca uczonych i tłumaczy z bagdadzkiej uczelni stała się jednym z pierwszych pomostów między muzułmańskim

⁴⁴ Al-Dżamili, dz. cyt., s. 283-286.

⁴⁵ Hitti, dz. cyt., s. 259-260; R. Rashed, R. Morelon, *Thābit B. Qurra*, w: EI, t. X, s. 428b; Al-Dżamili, dz. cyt., s. 264-274.

⁴⁶ D. Hill, *Kustā B. Lūqā*, w: EI, t. V, s. 5529b; Al-Dżamili, dz. cyt., s. 286-291; Z. Kuksewicz, dz. cyt., s. 431.

Wschodem a chrześcijańskim Zachodem. „Zanim epoka tłumaczeń dobiegła końca – pisze Ph. Hitti – prawie wszystkie dzieła Arystotelesa [...] stały się dostępne dla arabskiego czytelnika. Ibn Abi Uşajbi‘a, a po nim al-Qifī cytują około 100 dzieł należących do „filozofa Greków”, gdy w tym czasie Europa prawie zupełnie nie znała greckiej myśli i nauki. Podczas, gdy ar-Rašīd i al-Ma’mūn żywo interesowali się grecką i perską filozofią, współcześnie żyjący na zachodzie Karol Wielki i jego wielmoże zabawiali się, jak mówią źródła, sztuką wypisywania swych imion”.⁴⁷ Tyle Hitti. Bernard Lewis zaś dodaje: „Średniowieczna Europa była uczniem świata islamu, a jeśli chodzi o naukę i sztukę, w pewnym sensie od niego uzależniona: musiała polegać na arabskich wersjach utworów greckich, w inny sposób niedostępnych”.⁴⁸

A zatem przechowanie części naszego własnego dziedzictwa dokonało się z wydatną pomocą bagdadzkiego środowiska naukowego, które mogło funkcjonować dzięki mecenatowi abbasydzkich kalifów i dzięki tolerancji i otwarciu oświeconych muzułmańskich władców z czasów tzw. renesansu islamu.

⁴⁷ Hitti, dz. cyt., s. 261.

⁴⁸ B. Lewis, *Co się właściwie stało? O kontaktach Zachodu ze światem islamu*, Warszawa 2003, s. 12.